

Раковски – с лира и тръба събуди народната свяст срещу мита за „добрия“ Дядо Иван

„Мечом са българите своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият“, призовава просветителят бунтовник

Месец октомври в съзнанието ми от край време емоционално и интелектуално е свързан с няколко значими за мен събития – както лични, така и в известен смисъл едновременно лични и обществено значими. За личните няма да говоря. Онези, имащи обществено значение, но и някакъв личен елемент, са раждането на 5 октомври 1878 г. в Русе на акад. МИХАИЛ АРНАУДОВ и преждевременната смърт на 9 октомври 1867 г. в Букурещ на ГЕОРГИ СТОЙКОВ РАКОВСКИ. Прощъпулникът ми в журналистическата професия беше със статия за Раковски във връзка с кръгла годишнина от неговата смърт. А в библиотеката си пазя като скъпа реликва книга с автографа на проф. Михаил Арнаудов

Виолета Радева

Георги Стойков Раковски в изследванията на Михаил Арнаудов

ЛИРА И ТРЪБА

Двете думи, с които Иван Вазов обезсмърти образа на Георги Стойков Раковски, са вечният символ на живот, белязан от знака на гения. Да буди заспалите, да чертае нови хоризонти, да формулира несъзнаваните копнежи и желания на сънародниците си, да бъде сладкогласна лира и зовяща тръба – такова е божественото предопределение на най-харизматичната личност от Българското възраждане. Огненият темперамент, интелектуалните търсения, практическата дейност и разностранната насоченост на Раковски към различни области както на знанието и литературата, така и на обществено-политическия живот на своя век, привличат интереса и критичното внимание не само на неговите съвременници, но и на следващите поколения.

Макар спомените, биографичните трудове, анализите за революционната идеология и стратегия на този неспокоен, бунтовен дух да се появяват с различна интензивност, диктувана от драматично променящата се политическа карта на България, макар в различните периоди те да носят различни акценти, показателно е, че в общи линии оценките за мястото, ролята и значението на Раковски за събуждането на българския народ и революционизирането на неговото съзнание носят знак плюс, за разлика например от оценките за най-заслужилия за свободна България държавник и някогашен безумно млад и възторжен апостол Стефан Стамболов, за когото през десетилетията след Освобождението виковете са от „Осанна!“ до „Разпни го!“.

Сред учените, изследвали задълбочено живота и дейността на Г. С. Раковски, се откроява и заема най-предно място акад. Михаил Арнаудов. Нему принадлежат първите най-обективни научни оценки за автора на легендарната поема „Горски пътник“. Арнаудов издирва, събира и публикува голяма част от неговото книжовно наследство. Още като начеващ блестящата си научна кариера млад университетски преподавател той, в рамките на интереса си към българския фолклор, пише през 1912 г. очерка „Раковски като фолклорист“, отпечатан в сборник, посветен на проф. Любомир Милетич.¹ С работите на Раковски из областта на историята и фолклора Михаил Арнаудов вече е имал възможност да се запознае покрай интереса си към индологията. От вниманието му не са убегнали схващанията на големия възрожденец за индийските *Веди* и персийските *Авеста*. В литературната анкета, направена от Искра Арнаудова /съпруга на сина му проф. Петър Арнаудов/, М. Арнаудов съобщава: „В онези години аз бях все още под влиянието на моите

интереси за древния източен свят и особено за Индия. Изучавайки индийските културни и литературни отношения, аз се сецах, че в България единствен Раковски бе проявявал силно любопитство за тях, понеже беше усвоил възгледа, че древна България е наследила не само езика, но и митологията си от далечната страна под Хималаите и че всичко българско по тая част е много по-старо и велико, нежели завещаната от Гърция литература и религия“. ².

Ученият обаче не споделя схващанията и увлеченията на този „мечтател безумен“ (Вазов). За него той е „отчаян дилетант“³. и разбиранията му за произхода на българския народ и за изворите на старите български религиозни вярвания и културни традиции са крайно ненаучни, обвеяни от пламъка на романтизма и неистовото му родолюбие. В очите на Арнаудов писателят Раковски страда от наивитет, който обаче се изкупва „с неговата огнена проповед за осъзнаване на българския народ и за висока оценка на старобългарските политически и военни постижения“.⁴ Силно увлеченият от бита, обичаите, песните и приказките на българите млад учен, въпреки несъгласието си със схващанията и изводите на Раковски за произхода и езика на предците ни, не може да не бъде респектиран от патоса в трудовете му, от огромната любов към родното, които струят от всеки ред. Възхищава се от неговия неподправен възторг и от гордостта му заради славното българско минало, които силно са мотивирали и дали енергия на котленския самобитен изследовател да израсте до обичан поет, до вълнуващ народното въображение историк, до темпераментен журналист и публицист.

Сам прекланящ се пред българския творчески гений, Арнаудов не може да не се преклони и пред един от първите наши възрожденци, изявил така красноречиво любовта си към етнографията и фолклора и с такава увличаща страст разработващ теми от тяхната сфера. Подобно на Раковски, и ученикът на проф. Шишманов събира и класифицира народни песни, приказки, легенди, народни вярвания и пише обстойни студии, посрещнати с ласкави оценки и всеобщи надежди за следващи по-обемисти трудове. И те не закъсняват. През творческото си дълголетие той проявява постоянен интерес към фолклора и към неговите събирачи и изследователи. И неизменно подчертава влиянието, което

Раковски като фолклорист

оказва както върху съвременниците си, така и върху по-късните етнографи. Така например като публикува два текста от архива на

етнографа Димитър Маринов, в уводните думи Арнаудов констатира: „Очевидно, Маринов догонва честолюбивия план на Раковски, да изчерпи сам цялото богатство от устни традиции и народна култура в България, по примера на излязлата в Букурещ през 1865 год. „Българска старина“, „повременно списание“ (Раковски отпечатва само книга първа)...“⁵. Пак там многократно посочва, че Д. Маринов в изготвянето на плана си за проучвания, в категоризирането на народните песни и в тълкуването им се е водил от изследванията на Раковски, когото причислява към школата на „митолозите“, безкритично реставрираща езичеството или погрешно и несъстоятелно тълкуваща живата езическа вяра и магия у народа.⁶

След споменатия вече очерк „Раковски като фолклорист“, който в нова редакция ученият включва в издадените през 1934 г. „Очерци по български фолклор“ и в последвалото второ издание от 1969 г., Арнаудов прави през 1918 г. и едно обширно литературно-критическо изследване на поемата „Горски пътник“. Макар да е убеден, че поетът Раковски не е на висотата на публициста и идеолога Раковски, че поетическото му творчество не би могло да задоволи художественото чувство на съвременния читател заради остарелите идеали и настроения, както и заради несръчната форма на елегиите и поемата му, той не може да не отчете огромното въздействие и поразителното влияние на „Горски пътник“. Както подчертава, цяло поколение събудени българи от отпечатването ѝ през 1858 г. до освобождението през 1878 г. се е възхищавало от поемата, било е подвластно на една „поетическа омая“. Изследователят признава, че „Горски пътник“ прави епоха. Като илюстрация за неотразимото въздействие на поемата, оказвано върху читателите от онова време, можем да приведем думите на фолклориста Кузман Шапкарев за Константин Миладинов: „...като ги прочете (списанията и в. „Дунавски лебед“ – бел. моя) няколко пъти наред, особито „Горский пътник“, разпалиха го дотолко, щото аз бивах много пъти принуден да ограничавам увлеченията му“.⁷ Но така въздейства огненото слово на Раковски не само върху К. Миладинов. То заразявало с народен ентузиазъм всеки българин, докоснал се до него, „особито поемата „Горский пътник“ превъзходствуваше в това отношение“.⁸

Арнаудов, за когото психологията на литературното творчество не е terra incognita, не намира истински поетическо вдъхновение у Раковски. Човек на страстите, той пише според него стихове с прагматична цел, а не поради наличието на поетична стихия дълбоко в душата си, която да избликва подсъзнателно, да ражда образи и метафори, напирасци да се излеят в мерена реч. Поемата му има

задача да нагорещи патриотическото чувство и без съмнение тя блестящо изиграва тази си роля.

С една студия от 1915 г. за Неофит Хилендарски Бозвели, отпечатана в два броя на сп. „Отечество“, и с двете споменати работи за Раковски, Михаил Арнаудов слага началото на дълга поредица от свои трудове за възрожденските ни дейци. Монографиите за най-забележителните личности, работили за националното пробуждане и осветяване през XIX век, които са негов безценен принос в нашата литературна история, започват с биографията на Г. С. Раковски, излязла през 1922 година. Замислена е като предговор към подбора и характеристиката на съчиненията на пламения публицист и идеолог на българското революционно движение.⁹ Тя надскача обаче първоначалната идея и поради това, че този очерк би увеличил чувствително обема на книгата, ученият, както отбелязва в предговора, предпочита да я издаде като отделна книга. Амбициозната задача, която си поставя, е да очертае релефно необикновения, ярък и преминал като метеор върху помръкналото от пет века българско небе величав образ на идеолога на Българското възрождане.

За Михаил Арнаудов биографията на Раковски е „един от най-увлекателните достоверни романи, които бихме могли да четем в новата българска литература“.¹⁰ Героят му е необикновена личност, чийто живот е така динамичен, пълен с такива драматични обрати и приключения, с толкова възторзи и поражения, че би бил достоен за праобраз на голямо епическо платно.¹¹ В този роман Арнаудов открива всички елементи на една „лична съдба, изплетена от смели приключения и неочаквани перипетии, от големи надежди и мъчителни разочарования“. Върху богата палитра от биографични факти, социални взаимоотношения, културни контексти и кръстосани политически интереси на Балканите, изследователят изсича със слово импозантната, многостранно изявилата се фигура на онзи „образ невъзможен, на тъмна епоха син бодър, тревожен“, както е запечатан Раковски в нашата обща българска памет чрез Вазовата поема от „Епопея на забравените“. Не случайно Арнаудов в заника на живота си изповядва, че е писал книгата си с рядко въодушевление.¹²

Роден и израснал в обвеаната с възрожденски и революционен патос атмосфера на Русе, Михаил Арнаудов няма как да остане безразличен към идеите и делата на темпераментния, волеви и целеустремен котленец, за когото ръководна мисъл в живота е следната: „Любовта към отечеството превъзходи всичките световни

добрини и тя е най-утешителната мисъл за човека на тойзи свят“.¹³ Той многократно през десетилетията се връща към образа, дейността и книжовните трудове на „този гениален котленец – гениален като несломима воля и като мощен дух“.¹⁴ Неговият „бурен живот, обречен на идеала“, го занимава трайно. Тук ще посоча още излязлата през 1937 г. студия „Няколко тъмни епизода от живота на Раковски в 1853-54“,¹⁵ статията „Политическите идеи на Раковски“, поместена в сп. „Родина“¹⁶, студията „Г. С. Раковски пред потомството“.¹⁷

Ранните трудове на проф. Михаил Арнаудов, посветени на идеолога на национално-освободителните борби на нашия народ, в които той развива схващанията си за неговата многостранна и богата дейност, намират своята поанта в публикуваното през 1969 г. изследване „Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи“. В голяма степен то обхваща и обобщава неговите предишни трудове, публикувани в периода до 1944 година. Има обаче и съществени отлики, на които ще се спра по-нататък. Състои се от шест глави:

- 1.Първи стъпки и затвор (1821-1853)
- 2.Емигрант до живот (1854-1867)
- 3.Поезия
- 4.История и публицистика
- 5.Филология и етнография
- 6.Книжовен език.

Изданието е снабдено с книгопис на най-важните книги, статии и съобщения, имащи приносен характер за кръга от въпроси, отнасящи се до творчеството и живота на Г. С. Раковски. За фон и отправна точка на повествованието си Арнаудов избира битието на българите от родното място на Раковски Котел през XVIII-XIX век. Те са будни, енергични овчари и търговци, които никога не са били насилвани от кърджалии и делибашии, нито селото им е било разорявано, тъй като по силата на султански фермани са имали правото да се самоуправляват и да се защитават. До юли 1894 г., когато изгаря, то имало съвършено старинен вид, по думите на К. Иречек, защото никога не било опожарявано. Ф. Каниц, посетил Котел през 1872 г., го оприличава, заради живописната архитектура и нависналите като балкони над улиците горни етажи, на средновековните холандски градове.

- Срещу нападенията на кърджалийските чети в зората на XIX век котленци обграждат селото си със зидове и се отбраняват сърцато и с успех. Но славата и гордостта на Котел са мъжете,

родени и израсли тук с легендите за храбростта на дедите и устремени към национално пробуждане и освестяване. Сред тях са епископ Софроний, Неофит Хилендарски Бозвели, д-р Петър Берон, Атанас Кипиловски, Гаврил Кръстевич. Потомците по достойнство оценяват техните трудове и ролята им за културното и политическо съзряване на нашия народ. Будните планинци, независими и горди, учудват по-късно Иречек и с познанията си за Омир, Платон и Демостен.

- Раковски е потомък на род, отличаващ се също със свободолюбие и храброст. Първите си подтици за общонародна дейност той получава, вдъхновен от подвизите на вуйчо си Георги Мамарчев, постъпил на руска военна служба, който за своя героизъм е отличен през 1810 г. с Георгиевски кръст за храброст, а в руско-турската война от 1828-1829 г. е награден с орден „Св. Ана“ и сабя. Капитан Мамарчев организира по-късно и прочутата Велчова завера в Плаковския манастир, пропаднала заради предателство, извършено от търновския митрополит-грък Иларион. Съзаклятниците са избесени в Търново, а Мамарчев, като руски поданик, е изпратен в Цариград. Турското правителство уведомява руския посланик, но той „ся отказа от капетан Георгия и рече „не познавами човека“, както пише Раковски. Любопитно е, че султан Махмуд, заинтригуван от този българин, поисква да го доведат в двореца му и след като е бил силно впечатлен от мъжественото му държане и дръзките му слова, нарежда да го заточат в Коня. Там, продължава Раковски, който е бил в редовна писмовна връзка с вуйчо си и черпи сведения от първа ръка, на Мамарчев е предоставено жилище, съответстващо на чина му и месечна издръжка от 1500 гроша и „особно припитание (таин), как-то ся дава едному чиновнику турчину на неговий степен“. На тамошния управител е наредено да се засвидетелства заслуженото почитание на българския заточеник, който имал право да се движи на кон, облечен във воинската си униформа. „Достозамечятелно и чудно е за нас, Българи – допълва Раковски, - че Российское в Цариград посолство преди да ся откажи от капетана Георгия, изпроводи го в Одесса, де кьту го разжаловаха , то ест кьту му зеха ордени кои он с кърв си и с жертвъ живота си бе за храброст добил, придадоха го Турком!“¹⁸. След няколко години му е разрешено да напусне Коня с условие да живее извън пределите на България. Гръцките козни обаче осуетяват това решение и Мамарчев е изпратен на остров Самос, където управител е княз Богориди. Там свършва страдалческият му път. Още в първата

редакция на „Горски пътник“ Раковски пряко посочва влиянието, което е оказал върху него вуйчо му:

„от сродникови пример аз разпален,

от мое отечество скитам се отделен.

Душа моя диша пламенно отмъщение.“¹⁹.

Арнаудов отхвърля твърденията на близките, че единственият син на Стойко Попович Раковалъ е роден през 1818 година. В открития архив на възрожденеца, в голямата си част прегледан, обработен и публикуван от Михаил Арнаудов в 1922 г., самият Раковски посочва 1821-ва като своя рождена година. Отначало учи в котленското килийно училище, после в Карлово при Райно Попович, а след това в гръцката гимназия в Куручешме – Цариград. В досега с високомерните гърчета, в атмосферата на враждебност и подигравки у него се поражда онзи неукротим дух, който възпламенява характера му и го тласка към противоборство с надменния елинизъм, със „светогасителите“ и „презрителите“ на българския народ. Горещият темперамент на Раковски неминуемо го хвърля в котела на кипящата революционна стихия, обхващаща все по-уверено най-добрите синове на обезправеното българско племе. Да разгорят в душата му родолюбивата искра се пада на още един котленец и на един еленчанин, намиращи се по същото време в османската столица – Неофит Бозвели и Иларион Стоянов, известен на потомците като епископ Макариополски, изхвърлил през 1860 г. името на патриарха-грък от Великденската литургия.

В изследването си проф. М. Арнаудов проследява етапите от житейския път на Раковски, които детайл по детайл очертават и окръглят неговото идейно, творческо и естетическо развитие като революционер, политик, дипломат, публицист, историк, етнограф, фолклорист (бих добавила и езиковед), поет . Привлечен неудържимо от революционната романтика, през 1839 и 1840 г. той посещава Атина и се свързва с бунтовно настроени български младежи, които образуват „Македонско дружество“ за въоръжена борба срещу националния потисник. Потокът на събитията го отвежда в Браила, където участва през 1842 г. в замисленото от гръцки и български емигранти въстание срещу османското владичество. След неговото потушаване Раковски, в чийто дом се събирали главните заговорници и който успява след кратко сражение с патрул на местния гарнизон да избяга, е обхванат от нравствени мъки заради съдбата на невинно арестувани негови сънародници. Макар да се е укрил и да е останал незасегнат от арестите, той се

предава доброволно. Снабден с гръцки паспорт, по силата на режима на капитулациите, действащ във Влашко като васална провинция на Османската империя, Раковски можел да бъде наказан за извършеното злодеяние само от консулите на заинтересованите държави. Затова избира да повери живота си на руския консул в Галац Карнеев, дошъл специално за случая в Браила. Вместо закрила, каквато очаквал, е предаден на пристигналия от Букурещ министър на вътрешните работи Михаил Гика и е осъден на смърт. Благодарение застъпничеството на гръцката дипломация обаче се озовава в Марсилия, където прекарва година и половина. Блазни го мисълта да иде да следва в Париж, но липсата на подходящи материални условия осуетява реализирането на тази мечта.

През 1843 г. се прибира в Котел, където скоро става

жертва на омраза и злост

от страна на безчестни съдружници и съперници, жертва на сблъсъка между гръкоманите-чорбаджии и възправящия плещи енергичен еснаф. Баща и син, наклеветени, са откарани сред зима в русенския затвор, за да бъдат съдени от пашата. Така се озовават в цариградската тъмница „Топхане“, където прекарват три години и половина в тежки страдания. Най-после успяват да се оправдаят, разпилявайки милионното си състояние. Бащата се завръща в Котел, а синът се установява в Цариград като адвокат. Това обаче не задоволява неговата дейна натура, нито е в състояние да потуши патриотическите му чувства. У него са живи вълненията от Браила, не е угаснала омразата към фанариотите, нито е изчезнало желанието да се бори срещу враждебното и лукаво гръцко духовенство, което усилено работи за денационализирането на българите.

Изчел, коментирал и публикувал оцелелия и известен до 1922 г. архив на Раковски, за Михаил Арнаудов няма съмнение, че преломен момент в живота и в развитието му като революционер изиграва Кримската война. След неуспеха на мисията на княз Ал. С. Меншиков през февруари 1853 г., който отива в Цариград с блестяща свита, за да настоява пред великия везир да бъдат ограничени правата на католиците върху Божи гроб в Ерусалим и Русия да бъде призната за единствена покровителка на балканските християни, император Николай I издава манифест за превземане на дунавските васални княжества Влашко и Молдова. В отговор османските войски под командването на Омер паша преминават Дунав при Калафат и първото голямо сражение е при Чататя. Бойните действия между

руските и турските войски се водят предимно на Кримския полуостров. На 30 август 1854 г. турците превземат Севастопол. Русия, понесла значителни загуби, е принудена да иска мир, който е подписан на 18 март 1856 г. в Париж.

Как действа в тази ситуация Г. С. Раковски?

Пристигането на княз Меншиков в Цариград запалва искрата на надежда у българите, че краят на теглата им вече е дошъл. Тогава, както съобщава в писмо до Иван С. Иванов, заедно с неколцина верни съмишленици Раковски организира едно „тайно общество“ с цел да постъпят на турска служба и така да подпомогнат руската армия.²⁰ Назначен за драгоман при главната военна квартира в Шумен, откъдето заминал за Видин и Калафат, той съумява да организира мрежа от съгледвачи, които да подпомагат руските воински части и в същото време да подготвят българите за момента, когато ще добият освобождението си. Но планът на „тайното общество“ е открит. Раковски е арестуван и откаран в Шумен. От смърт поради обвинение в шпионаж го спасява обстоятелството, че е назначен на поста „баш терджуман“ със султански ферман и поради това трябва да бъде съден в Цариград. „Но до Цариград Раковски нямал намерение да стига, той знаел какво го чака там – пише Арнаудов. – Ето защо на път през Балкана „железовързаният“ се изтръгнал от стражата и хванал горите“.²¹

Инкогнито беглецът пристига в османската столица, където с помощта на поп Христо въоръжава 12 юнаци и на 18 юни 1854 г. поема на север, тъй като узнал, че руснаците са при Силистра. Многобройните турски войски в Добруджа обаче възпират устрема на четата. Раковски решава да изчакат напредването на руснаците на юг. Ще цитирам сбитата, но колоритна характеристика, направена от Арнаудов, за този романтичен период от развитието на революционера: „Ходейки из планината, той посещавал манастирите, гдето будел народен дух, и изучавал местата, които после така вярно ще описва. Особено го интересували старини, надписи, названия на места и други археологически и етнографски спомени от древна България. Впечатлителен по природа, той ще може дълго по-после да ги възсъздава по памет. Една среща с неграмотен овчар, който знаел да отбелязва на рабош с черти всичко поръчано, се запечатала силно в паметта му: тя е за него откровение върху нашата писменост преди приемането на християнството“.²²

Странствуванията на малката чета

вдъхновяват Раковски за поетически занимания,

чийто забележителен плод е „Горски пътник“. Но поезията не е самоцел, макар поетът и революционерът на този етап да спорят за надмощие в неговата буреносна душа. Тя е само средство. Начин чрез чувствата да бъдат привлечени по-будните българи в осъществяването на плана за освобождение, начертан в поемата. Заредена с омраза към игото, тя подтиква волята на слабоволевите, дава кураж на смелите, чертае път за решителните. И все пак, за разлика от Арнаудов, смятам, че Раковски е роден поет. Може би не в тесния смисъл на думата като автор на гениални, безсмъртни стихове. Той е поет по нагласа, по темперамент, по впечатлителност, по емоционалност, по отношението към природата, към хората и начина им на живот, по романтичните увлечения и творческата стихия, белязали всяка една от сферите на неговите интереси и действия. Тук само ще спомена, защото не е задача на тези редове, че въпреки художествената си непълноценност, поемата „Горски пътник“ е послужила като вдъхновение и като извор на идеи, образи и метафори за Христо Ботев. Могат да бъдат направени много паралели между нея и Ботевата поезия.

Обосновано проф. Михаил Арнаудов отхвърля битоващото сред някои изследователи мнение за два периода във възгледите на бунтовника – еволюционен до Кримската война и революционен след нея. Той подчертава, че основания за такова делене би имало, ако не бяха Македонското дружество и Браилското въстание. „Формулата на неговия жизнен идеал е начертана ясно и отдавна в душата му и тя само бива доразвита от влиянията, изпитани по-късно в чужбина. А това означава невъзможност да се търсят никакви противоречия в светоглед и дейност. Той е просветител и бунтовник ту едновременно, ту едно след друго, ако обстоятелствата налагат – но без да е имало раздвоение и колебание в съкровения мисли“ – обобщава той и заключава, че може единствено да се говори за засилване и тържество на волята за непримирима борба и за процес на съзнателно самопознание, завършил с решението му от 1855 г. за самостоятелни усилия на народа в отвоюването на своето свободно и независимо развитие.²³

„Неистовото родолюбие“ на Раковски, както го определя Петко Славейков, го мотивира да търси методи и средства за борба, вземаща в зависимост от обстоятелствата различни форми и посоки. В Нови Сад, в Белград, в Одеса, в Букурещ той работи усилено за обединяването на българската емиграция и за включването ѝ в активна народна служба. Ловък дипломат, прозорлив политик, човек с желязна воля и пламенна душа, той не пренебрегва никакво средство, доближаващо го до заветната цел – свободата! „Бунтът е язва

неизцелима в сърцето ми“ – изповядва Раковски.²⁴ Тази „язва“ го тласка често пъти към рисковани, отчаяни замисли и действия.

Началото на организирано национално-освободително движение през 50-те и 60-те години на XIX век е свързано с дейността на Г. С. Раковски. Неговият девиз е: „Мечом са българите своя свобода изгубили, мечом пак трябва да я добият“. И още: „Твое спасение от тебе зависи“ и „Помогни си сам и Бог ще ти помогне“. За тази цел той предвижда създаването на една четническа армия начело с Върховно народно българско тайно гражданско началство. То ще е суверенно, няма да бъде ангажирано или зависимо от чужди правителства и чужди интереси, а ще разчита на стройно организирана и въоръжена народна сила. Тази идея, изстрадана от опитите му да работи за общи, обединени действия на балканските държави, Раковски излага в последния си програмен документ „Привременен закон за народните горски чети за 1867-то лято“. Успоредно със сформирването на такава военна сила, той предвижда и създаването на Вътрешна организация от революционни комитети, които да подготвят духовете за въстание. На начертаните задачи и тяхната реализация посвещава всичките си сили, впряга енергията на младите образовани и образоващи се българи, пише статии, издава вестници, поддържа оживена кореспонденция. Публицистиката му намира широк отзвук. За едни тя е откровение, трасира нови пътища, чертае примамливи хоризонти. Обжегнати от бунтовното слово и революционния огън на неустрашимия и неуморим Раковски, те търсят поле за действие. Други се мъчат всячески да я дискредитират. Руският консул Найден Геров например намира в „Дунавски лебед“ за „вреден“, защото поощрявал някои „несмислени“ глави. Русофилът Драган Цанков пък говори за Раковски с високомерно пренебрежение, наричайки го „лудетина“ и презрително заключава, че на неговото въже „в кладенец не се влиза“. Възторжени читатели на „Дунавски лебед“ са младите българи. Сред най-запалените поклонници са младежите от кръга „верни приятели“ в Цариград Христо Стамболски, Йосиф Дайнелов, Иван Найденов, Ст. Буйнов. Ще припомня, че кореспонденцията с русенеца Йосиф Дайнелов е сред най-ценният изворов материал от епистоларното наследство на Георги С. Раковски. „Верните приятели“ са натоварени да агитират през лятото на 1861 г. побудните българи да се включат в Белградската легия и да образуват революционни комитети в по-големите градове. Идеята за вътрешна организация не е нещо ново за него. Той и някои негови сподвижници са участвали в борбите на съседни и по-далечни народи за свобода и независимост, били са членове на техните революционни организации и със сигурност са си давали сметка за силата им и за

значението, което са имали за успеха на делото. Развоят на събитията на Балканския полуостров, както и последвалата ненавременна смърт на родоначалника на политическото ни възраждане през 1867 г., задържат процеса на изграждане на вътрешна революционна организация. Едва с появата на Васил Иванов Кунчев – легист от Белград, знаменосец на Панайот Хитов, идеята на Раковски намира творческото си и практическо продължение.

В рамките на няколко десетилетия

българите правят истински скок напред

не само в осъзнаването си като отделен, самостоятелен етнос, различен от онази аморфна в очите на турците християнска маса, която те обобщено наричат „рум миллет“. Българинът от началото на втората половина на XIX век не прилича на онзи от първата половина. Както подчертава д-р Петър Ников, той е „по-зрял, по-годен, по-силен, по-подготвен за извоюване на своите правдини. Затова и българското църковно-национално движение продължаваше да се развива и в Търново, и в Пловдив, и в Цариград, и в други места на България все по-нашироко, за да обхване най-подир от Кримската война нататък постепенно всички български земи“.²⁵

Защо именно Парижкият мир, с който приключва Кримската война, дава тласък на националното самоосъзнаване и подтиква българите да се съсредоточат и да потърсят упование в собствените си сили? Двигател на вековната агресивна политика на Руската империя са месианистичните бълнувания за „Третия Рим“ и мечтите да владее някогашната византийска столица Константинопол. Важен лост в това отношение в очите на всички нейни владетели от Иван Грозни насам е запазването целостта на православието, неговото единство. Затова всеки стремеж и всеки опит за подкопаването му среща бруталното противодействие на руската дипломация. Отслабването на руското влияние в Османската империя в резултат на неблагоприятната за Русия Кримска война, което е доминиращо след Одринския мир (1829 г.) и неговите допълнения в Хункяр-Искелеси (1833 г.), отваря път на народните надежди, подклажда усилията за отстояване на българската църковна независимост, отстранява най-сериозната пречка пред тази борба и ѝ дава тласък, какъвто дотогава не е могла да има. Усетила застрашена политиката си, Русия бърза да вземе мерки. Руският консул в Одрин Ступин в 1857 г. настоява пред българските представители да се откажат от искането за

отделна, независима църква, защото противоречало на руските интереси.²⁶ Още по-директен е руският посланик в Цариград Новиков. Той заявил, че Русия няма да съдейства на българските искания. Още в 1854 г. тогавашният руски посланик Титов чрез клевети и инсинуации подпомага активно гръцкия патриарх да заточи в Света Гора Неофит Бозвели и Иларион Стоянов (Макариополски). Официална руска записка от 1858 г. не оставя място за съмнение и двусмислено тълкуване на имперската позиция. В нея, между другото, се казва:

„1. Русия да защитава навсякъде достойнството и реномето на Цариградската патриаршия. 2. Да не се предприема нищо на Изток, с което би се показало някъде, че не се зачита и признава властта на Цариградската патриаршия; напротив, трябва всякак да се показва, че се зачитат нейните права. 3. Да се противодейства на всичко, което отслабва патриаршията и в никой случай да не се желаят и допускат независими и отделни от патриаршията църкви в Европейска Турция...“²⁷.

При това положение е естествено

разочарованието от митичния „дядо Иван“

и засилване на общото убеждение сред интеллигентните българи, че Русия е враг на народните стремежи. В общонационалната задача да се извоюва църковна независимост с ентузиазъм се включва и Раковски. Той неуморно изобличава гнусните дела на гръцкото духовенство както в поемата си „Горски пътник“ (в бележките към нея), така и най-вече във в. „Дунавски лебед“. Основната цел на българите според него в тогавашния исторически момент е решаването на църковния въпрос. Иначе не би могло и да бъде. Още ученик в Цариград, през 1839 г. той пише до учителя си в Карлово Райно Попович, че неминуемо ще дойде време за отхвърляне властта на „светогасителите“ и „презрителите“ на българския народ. Юношата интуитивно разбира, че за да достигнат до идеята за национално и политическо освобождение, българите трябва да отхвърлят от себе си духовното робство и да получат своята автокефална Църква.

Може само да се съжалева, че в архива на Петко Р. Славейков не са оцелели писма от и до Раковски, за чието съществуване споменава самият поет. Би било интересно да узнаем разменените мнения между двама от най-активните участници в църковните борби. Дали кореспонденцията им е била сред изгорелите безценни ръкописи на Славейков при опожаряването на Стара Загора, или са сред

пропадналите два чувала писма и ръкописи, за които сам съобщава не е ясно, но загубата за нашата историческа наука е несъмнена. След Освобождението Славейков се заема с възстановяването, доколкото е възможно, на безвъзвратно унищоженото, особено на народните песни, пословици, етнографски материали. От негово писмо до Спас Вацов узнаваме, че обикалял Родопите, а после през Ямбол отишъл в Котел да изучи котленското наречие и да направи „биографически някои справки за Софрония, Богориди, Берона, Кипиловски, Неофита Хилендарски, Раковски, Кръстевич...“ Има повод да се радва, защото „доста материал събрах и по язика , и по биографиите“.²⁸

Надеждите си за извоюване на изгубената свобода и изграждане на собствена държава българите, в преобладаващата си част, възлагат на Русия. Поредицата от войни с Османската империя, започнати от Екатерина II, подхранват вярата, че Русия ще избави балканските християни от гнета на друговерците. Още повече, че с руски пари се издават български вестници и списания в Цариград, Нови Сад, Букурещ. С руски пари се захранват български манастири, които получават от московската патриаршия икони, църковни книги, камбани. Руски учени обикалят български светилища, раздават щедро пари, отпуснати от Азиатския департамент и прибират старобългарски ръкописи, царски хрисовули, сборници, съставени от средновековни български книжовници, ценна църковна утвар. И обещават, че „братският славянски“ народ няма да бъде изоставен на произвола на агаряните, но трябва **коленопреклонно да моли Негово Императорско Величество да го вземе под крилото си, да направи българите свои поданици.**

Какво е разбирането на Раковски за ролята и мястото на Русия в плановете за освобождение?

Ако нещо в неговите идеи за бъдещето на България търпи най-голямо развитие и показва обръщане на 180 градуса, то е именно в схващането трябва ли народът да се уповава на помощ от Руската империя. Въпрос, превърнал се през следващите десетилетия в драматично-съдбовен, чието решаване през 1878 г. ликвидира завинаги възможността българският етнос на Балканския полуостров да възкръсне за собствен държавен живот обединен и в рамките на териториите, които обитава. Като следва хронологично събитията в живота на Раковски, Михаил Арнаудов наслажда един върху друг фактите, довели до преобръщането му от руски шпионин през Кримската война и горещ застъпник на идеята народът да се осланя за своето спасение преди всичко на руското оръжие, до

последователен и непримирим противник на това оказало се пагубно очакване.

Озовал се в Одеса в края на март 1858 г., Раковски се сблъсква с руската цензура и гръкофилската политика на Русия. Той, който е един от двигателите на църковната борба за изтръгване от удушавашата прегръдка на гръцкото духовенство, не може да остане равнодушен към поведението на Русия и нейното враждебно отношение към българската кауза. Нещо повече. Именно империята от север най-яростно се противопоставя на тежненията на българите от всички краища и с всички – позволени и непозволени средства, с езуитско коварство поддържа фалшивото единство на православие и хегемонията на гръцкия патриарх. Далечните политически цели, които си поставя Петербург, я карат всячески да дискредитира усилията на българите за духовна независимост, дори с открит шантаж и интриги. Красноречив пример за тези действия дава д-р Кръстю Г. Раковски, който напомня за българския униатски патриарх Йосиф, „когото генерал Игнатиев, руския цариградски посланик...отвлече един ден, чрез параход, в Одеса, а оттам в Киев, като се възползва този път от посредничеството на известния български поет, писател и по-късно министър П. Р. С.“²⁹. Обяснението защо Руската империя така яростно защитава правото на гръцкото духовенство да души българите, да унищожава все още оцелелите тук-там български книги, както се случва с богатата търновска библиотека, да клевети българите пред Високата порта и всячески да саботира усилията им, много изчерпателно и красноречиво изложено намираме в публицистиката на Достоевски. Тъй като тя е съвсем слабо позната, макар през 1986 г. и 1989 г. да се появи на български „Дневник на писателя“, ще цитирам някои характерни изречения и пасаж, отнасящи се до т.нар. Източен въпрос:

„...Константинопол рано или късно ще трябва да бъде наш...Да, Златният рог и Константинопол – всичко това ще бъде наше...“³⁰. „...Цариград може да бъде наш и без да е столица на Русия; а преди два века, завладявайки Цариград, Петър I не би могъл да не пренесе в него столицата си, което щеше да е гибелно, тъй като Цариград не е в Русия...“³¹. И още един пасаж: „Източният въпрос ...той сам се е родил, при това много отдавна – родил се е преди славянофилите, преди нас, преди вас, дори преди Петър Велики и Руската империя. Той се е родил още с първото сплотяване на великоруското племе в единна руска държава, тоест още от Московското царство. Източният въпрос е вечна идея на Московското царство, идея, която Петър Велики признава напълно и когато напуска Москва, я пренася в Петербург. Той напълно разбира

нейната органична връзка с руската държава и с руската душа. Ето защо в Петербург идеята не само не умира, но и пряко се признава от всички приемници на Петър като РУСКО ПРЕДОПРЕДЕЛЕНИЕ.³²

Всъщност терминът „Източен въпрос“ за пръв път е употребен на конгрес във Верона през 1822 г., когато силите от Свещения съюз се събират да обсъдят ситуацията, създадена от революцията в Гърция и проблемите, възникващи от разложението на Османската империя.

Водена от вековния си стремеж да стъпи един ден на Босфора и да превземе Цариград, Руската империя всячески се мъчи да противостои на разделението между гърци и българи, за да може, когато настъпи това време, по-лесно да наложи властта си над едно религиозно неразединено население. В своя знаменит вестник „Дунавски лебед“ Раковски ще напише, че Русия „всякоги ще ся труди българи да останат под зависимост гръцкаго патрика“, а Арнаудов ще обобщи кратко, без да се впуска в детайли, по всяка вероятност поради автоцензура или редакторска намеса, че причините за това поведение на руската дипломация са известни на публициста.³³

Тук се налага да бъде обяснено защо големият познавач на биографията, на научните и книжовни трудове, на идейната еволюция на Раковски, в издадената през 1969 г. книга някак повърхностно разглежда неговото отношение към Русия, сякаш става дума за нещо широко известно, на което няма смисъл да се отделя много място. Не така е засегнат този въпрос в ранните му трудове, където изчерпателно и на базата на богат изворов материал са разгледани възгледите на Раковски за възможността северната империя да помогне за свободата ни и са анализирани причините, унищожили ранните му надежди и преобърнали мнението му за нейната роля в българската съдба.

С указ № 6 от 1 юни 1944 г. е назначено шестдесетото правителство на Царство България с министър-председател Иван Багрянов. То управлява до 2 септември 1944 година. Министър на народното просвещение в този кабинет е проф. Михаил Арнаудов. Фронтовете на Втората световна война вече приближават България. Изходът на войната, особено за политически ангажираните мъже, е ясен. Защо тогава големият учен приема да стане министър? В средата на 90-те години на XX век зададох този въпрос, който ме занимаваше отдавна, на голямата наша германистка Жана Николова-Гълъбова. Студентка на Арнаудов, съпруга на проф. Константин Гълъбов, тя познаваше отблизо и него, и цялото му семейство. По една случайност тогава,

когато се водят преговори за съставяне на кабинета, тя е отседнала в дома им в Княжево. Ще цитирам част от нейния отговор:

„Така станах свидетел на процеса по съставянето на новото правителство. Понеже имах връзка с много хора дори и там, където бяхме евакуирани, му казах: професор Арнаудов, знаете ли, че хората много се страхуват за Вас. Страхувам се и аз и ако се вслушате в слуховете, които се носят, би трябвало да останете настрана. А той ми отвърна: Жана, аз изпълнявам един дълг към българския народ и мисля, че нямам право в този момент да дезертирам. И той прие, защото беше толкова голям оптимист, че не можеше да предвиди последствията.“³⁴.

Последствията не закъсняват. На 8 септември 1944 г. нахлува съветската армия. СССР е обявил война на България. Правителството на К. Муравиев, което е управлявало пет дни, е свалено. Страната е окупирана. Още в първите дни на новата отечественофронтовска власт са избити без съд и присъда хиляди хора. Страната е изтръпнала от ужас. Как реагира ученият? Ще цитирам отново Жана Гълъбова:

„Един ден отидох да ги видя. Споделих му опасенията си, че може би ще привлекат и тяхното правителство да отговаря. Той ми възрази: Жана, няма никакви основания да се страхуваш. Ние бяхме в споразумение с комунистите, така че не смятам, че ще има никакви лоши последствия за нас. Когато се прибрах у дома, чух по радиото поканата към всички бивши министри и народни представители да се явят в неделя, в 8 часа сутринта в „Славянска беседа“. В неделя отидох у Арнаудови да разбера какво е станало. Оказа се, че верен на своята изключителна коректност, той си взима бастунчето и придружен от сина си Асен отива там. Когато влизат, някакъв следовател възкликнал: „О, професор Арнаудов, най-малко очаквах, че Вие ще бъдете първият, защото за съжаление ще трябва да Ви задържа.“ И така той остава там от 8 ч. сутринта до 6 ч. вечерта, когато ги натоварват в камиони и ги откарват в затвора.“³⁵.

Михаил Арнаудов е осъден от тъй наречения народен съд

на доживотен затвор,

три милиона лева глоба, завинаги лишаване от граждански права и конфискация на имуществото. За 67-годишният учен това е почти смъртна присъда. Спасен е, защото научните му трудове са известни и в чужбина и са предизвикали възхищението на съветския академик Державин. Същият, който започва своята „История на България“ с

думите: „Банда разбойници на коне преминали Дунава и покорили миролюбивите славяни...“. Когато се подготвя посещението му в България, той изявява желание в програмата му да бъде включена среща с известния автор на приноси за българистиката трудове. По нареждане на Г. Димитров Арнаудов, който е останал кожа и кости, е поставен на усилен хранителен режим, ушит му е подходящ костюм и в края на визитата на съветското светило срещата е осъществена.

Проруските марионетни правителства у нас след 1944 г. наложиха табу върху всички факти от българската история, свидетелстващи за чисто грабителската и антибългарска политика както на царска Русия, така и на съветската империя. Издаваха се подбрани и редактирани съчинения на нашите възрожденци, премълчаваха се или се изопачаваха факти, които посочваха истинската същност на „братската дружба“, на „славянското единство“, на „православната съборност“. Достатъчно е да се спомене за забраната, която лежеше върху труда на Симеон Радев „Строителите на съвременна България“ или за премълчаваната публицистика на Захари Стоянов. Съобразяването с политическата конюнктура подтиква проф. Арнаудов да напише: „За щастие песимистичното му (на Раковски – бел. м.) пророкуване за съдбата на преселените не се сбъдва: в действителност българите биват посрещнати и настанени на повечето места добре, на тях се правят някои икономически улеснения, те си основават школи и черкви и запазват народността си“.³⁶

За какво става въпрос?

Осъзнаването, че руската пропаганда по време на най-усилната църковна борба е против българските интереси, е първата стъпка в отрезвяването на Раковски по отношение намеренията на северната империя. Следващата, по-важна стъпка е проумяването на унищожителните за бъдещето на българския етнос действия на руските царе. След всяка поредна руско-турска война биват насилно отвлечени от заминаващите си руски войски хиляди български семейства, чиито домове са предварително изгорени, разграбени, унищожени. Други са склонени с лъжливи обещания от руски емисари, за чиято подривна работа Азиатският департамент не скъпи средства. Загубил илюзиите си, че за освобождението и независимостта си българите могат да разчитат на безкористната руска помощ, Раковски напуска Одеса и поема пътя на скиталчество из съседни на България балкански държави. Както посочва М. Арнаудов, „най-сетне решението на руската дипломатия да настани в България кримските татари, като изсели със съгласието на Портата

цели български покрайнини и прехвърли работните и честни българи на тяхно място, далеко от отечеството им, отчайва във висша степен Раковски. Той надава тревога за спасение на братята си чрез статии (21 май 1861 г.) и особено чрез брошурата си „Преселение в Русия“, съставена и разпратена анонимно.“³⁷ Тя е най-откровено антируска по дух, своеобразен връх сред написаните от него над 30 статии, бележки, информации, в разобличаването и отхвърлянето на руските домогвания по отношение на България. Запознаването с оригиналния текст на брошурата, чието пълно заглавие е

„Преселение в Русия или руска-та убийствена политика за българи-ти“,

опровергава в много голяма степен констатацията на Арnaudов, че на повечето места те били посрещнати добре и им били осигурени необходимите условия. Научната му добросъвестност обаче се проявява в това, че в бележките към главата „История и публицистика“ на изследването си добавя цитираното от д-р К. Раковски в „Русия на Исток“ мнение на Татишчев: „Много по-опасно е за нас съставянето на една федерация от тесни връзки между трите държави: Сърбия, Румъния и България...Тя би ни запушила окончателно нашия сух път към проливите“, както и напомнянето, че Захари Стоянов препечатва споменатата брошура през 1886 година.³⁸ В предишните си публикации за Раковски той е отделил достатъчно място на темата и конкретно на брошурата. Нещо повече, Арnaudов я публикува в споменатия вече том „Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки...“³⁹. Всеки текст на Раковски е съпроводен с обяснителни бележки.

Брошурата също се предхожда от уточнение кога точно е написана и публикувана. Оспорено е твърдението на Захари Стоянов, че това е станало в 1859 г., както и на Д. Хр. Попов от Турну Магуреле, че е през 1958 година. „...най-добре личи при какви обстоятелства и кога е писал Раковски брошурата си – съобщава Арnaudов – от кореспонденцията му с Йосиф Дайнелов в Цариград и от статиите в Дунавски лебед. В тая кореспонденция, под 18.IV., 17.V, 21.V. 1861, Раковски бичува жлъчно руската политика по преселването на българите, като поменава и изпращането на Теодоси Икономова в Букурещ с особена мисия, която Ив. Касабов разкрива в спомените си: да отпечата, именно, тайно съставената брошура на Раковски. А в Дунавски лебед от 15 авг., 3 окт., 25 окт., 7 ноем. и 21 ноем. 1861 г. са поместени редица дописки и бележки, в които се описва от очевидци тежкото положение на преселените в южна Русия българи и се проклинат агентите за това преселение, между които попада и

Захари Княжески.⁴⁰ Като повод за написването ѝ служи съглашението между Русия и Високата порта да бъдат изселени българите от Видинско. Подобен ферман от руска страна е бил прочетен и в Битолско, но, както уточнява Арнаудов, „... докато македонските българи отказвали да напуснат отечеството си, видинските – подбуждани от руски агенти и насърчавани от турското правителство и от подкупени български оръдия – захванали да се изселват вече. „Това е едно чисто убийство за български наш беден народ от страни Русии“, възкликва Раковски и с пламенно слово и с дела иска да осуети вредната агитация“. ⁴¹ От тази политика силно недоволствали и сърбите, които дали парите за отпечатването на брошурата. А сам Раковски, добавя Арнаудов, „заминал да действа лично в Русия, та дано отклони руските власти от тяхното намерение. Въпреки обещанието си, генерал Стремухов в Одеса не прекратява политиката на преселването, и тогава Раковски открива чрез колоните на в. „Дунавски лебед“ нов поход против Русия – в духа на издадената и пръсната между българите в Румъния и в България брошура“. ⁴² Интересно е и допълнението, което прави: „Нека забележим, че стари видинци и сега си спомват за това ходене в южна Русия и за връщането си от там, поради разочарование от условията на живота“. ⁴³

Макар в труда си от 1969 г. Арнаудов да не обръща необходимото голямо внимание на брошурата (нещо, което, както вече посочих, прави в публикувания през 1922 г. том „Отбор, характеристика...“), все пак, независимо от конюнктурата уточнява, че „поведението на северната империя по черковния въпрос изстудява силно симпатиите и надеждите му от 1854-1856 г.“⁴⁴. Намира за необходимо да подчертае следните думи на Раковски: „Тя (Русия – бел.м.) най-много е противодействувала, в последни-ти дни, и на наш священик за духовенство въпрос и употребила е сички лукави средства да унищожи това народно искание, та да останат Българе-ти пак под гръко-фенерско-то духовно робство“. ⁴⁵

Подробно върху възгледите на неуморния публицист и стратег Михаил Арнаудов се спира и в публикуваната си през 1938 г. статия „Политическите идеи на Раковски“, поместена в сп. „Родина“. ⁴⁶ И в нея ученият не подминава брошурата „Преселение в Русия...“, от която ще цитирам един по-дълъг, но характерен пасаж:

„...Раковски подлавя живо проповедта за „лошите намерения“ на северната славянска империя, започната плахо още от Неофита Бозвели, за да заклеми позорния поход против българщината на „мъчителското монголско правителство“ в Петербург и да предпази

наивните си сънародници от гибел в руските степи. „Всякога“, бележи някогашният безкритичен русофил, познал сега истината от друга страна и станал върл русофоб, „всякога проклята Русия, коги е имала бой с турци, лъгала е бедните простодушни българи, че уж за тях отваря такъв бой и че уж тях иде да освободи! Но нейната цел всякоги е била

да им разори милото отечество

и да ги преселява малко по малко в земята си. Нейната злобна политика ся познава твърде добре и от това, що тя ни в един договор с Турция нищо добро не е споменяла за българи, ако и да е имала най-добри удобства за това. Тя всякоги е само своята полза гледала, а собствено за завладетелните си планове е имала грижа, как по-добре да ги положи в действие“. Венец на това опасно противобългарско дело се туря чрез последните усилия на Русия да задържи българите под фенерското робство; и те са подсказани от съображението, че „ако българите добият независимо си священство, то не ще веки допусне да мами и разорява българския беден народ, както досега струвала и днес струва“. ^{47.}

Тъй като поколения българи бяха лишени от историческа информация и за тях са непознати позициите на редица наши възрожденци за подлата и губителна политика на Русия; тъй като текстове на Неофит Бозвели, Раковски, Захари Стоянов, Методи Кусев, Димитър Петков, д-р Кр. Раковски и на редица други възрожденци и следосвобожденски дейци бяха забранени и заключени в специалните сейфове на националната ни библиотека, ще се спра по-обстоятелствено на брошурата „Преселение в Русия...“ Хората, които скитат от място на място, които напускат родното си гнездо и загърбват общото си отечество, са подобни на едно „безсловесно животно“, смята Раковски. Те биват презрени и са обект на укори от целия свят. Но много по-голяма е вината на руското правителство, което постоянно е лъгало добродушните българи с всякакви лукави обещания, но е открило вече истинското си лице, отмахнало е булото от „убийствената си и злобна политика“ и преследва една-единствена цел: да разори и опустоши „милото ни отечество България“. По предателски начин то е успяло да издейства ферман от Високата Порта, за да преселва българите в своите „омразни пустини“. Подкупени от него безчувствени хора мамят простодушния народ да напуска дом и отечество. Затова Раковски приема като свята своя длъжност да открие на неосведомените какво представлява руското „мъчителско монголско правителство“ и какво ги чака, ако попаднат в неговите „железни негти“.

Раковски проследява назад в историята злоумишлените действия на руснаците. Нарича ги „един най-див и най-варварски народ“, който в огромната си част е останал такъв. Срещу българите този дивашки народ е действал от най-стари времена. Разорил и завладял Волжка България и със сила наложил езика си на тамошните българи. Южна Русия, наричана Малорусия, продължава публицистът, също е била населена с българи, но тяхното царство е паднало в „руските мъчителски ръце“. Друг от враговете на България е княз Светослав (969-976 г.). „Щом влезе в България – пояснява Раковски, - почна да плени и граби, и поиска му ся даже да я завладей“. Исторически изкушеното око на самородния изследовател – ярък продължител на Паисиевата ревностна защита на българите, не може да отмени една натрапваща се закономерност. При всяка война на Русия с Османската империя, най-големи опустошения и разорение претърпява „нашето бедно отечество“. От една страна са го клали и грабили нередовните турски войски, а от друга – „руските войски, още по-свирепи и по-немилостиви от турците, опустошавали са лозя, ниви, грабили овце, говеда, горили българските градове и села“. Но по-страшното е, че когато руснаците са се връщали у дома си, независимо победени или победители, все са карали и отвличали насила по няколко хиляди „български домородства и заселвали са ги в обширните си пустини“. Тези заробени сънародници са „днес крепостни: роби, които ги продават притежателите им един другиму като овци и говеда“.

През 1812 година с прокламации на български език руснаците подбуждат населението да се вдигне, а в същото време изгарят градовете и селата и отвличат силом хиляди мъже, жени, деца. Изгорени са Русе, Разград, Свищов, Арбанаси...

Това се случва и през 1828 г., когато Дибич стига до Одрин. Раковски свидетелства: „Немилостивите руси като си свършиха работата, опустошиха като скакалци тях места, от дето поминаха, отвлякоха пак няколко си тисляци домородства българи в пуста си Русия!“

Това се случва и през 1854 година... ⁴⁸.

Родолубецът

има всички основания да заключи, че северната империя винаги е преследвала своите агресивни планове. Като пряко потвърждение за далновидността на Георги С. Раковски, който притежава безспорна политическа култура и дипломатически усет, ще припомним отново за книгата на д-р Кр. Раковски „Русия на Изток“, както и за две други знаменателни книги. Едната е „Окупационен фонд, основан за

създаване на руско-дунавска област“. ⁴⁹ Другата е онасловена „Авантюрите на руския царизъм в България“ и представлява сборник документи от царските архиви, които, както отбелязва в предговора Васил Коларов, разкриват истинското лице и действителните мотиви на така наричаната „освободителна мисия на Русия“. ⁵⁰

Запознат много по-добре с политиката на руския царизъм, свидетел на събитията след смъртта на Г. С. Раковски: Освобождението, Съединението, Сръбско-българската война, детронацията на княз Александър Батенберг, убийството на Стамболов по искане на руския император, д-р Кръстю Раковски отдава дължимото признание на своя предходник и многократно се позовава на неговата забележителна брошура, на статии и бележки от в. „Дунавски лебед“, на писма до Йосиф Дайнелов.

Преди преломния 9 септември 1944 г. проф. Михаил Арнаудов публикува и една много интересна студия – „Раковски пред потомството“. ⁵¹ В нея търси и определя мястото на необикновено богатата и разностранна личност на героя, проследява взаимоотношенията му със съмишленици и противници, прави оценка на влиянието и ролята, която е изиграл за бързото израстване на българската нация през втората половина на XIX век. Огромната ерудиция на учения му дава ориентири и базата за такава оценка. Като очертава различните, често противоположни мнения за великата личност, за героя или гения в историята, изказани от Хегел и Карлайл, от Огюст Конт и Иполит Тен, от Гюстав Льобон и Якоб Буркхард, от Фридрих Ницше, Лев Толстой, Атанас Илиев и др., Арнаудов приема за най-задоволително становището на Андре Мораа, спечелил си авторитет и признание със своите забележителни биографии. То примирява двете крайности – на Хегел, че „великите мъже действат като двигатели на историята по силата на един вроден инстинкт, който означава покриване на лична воля, на личен интерес, на лична чест с необходимото предназначение и скритите желания на народ и държава“ ⁵² и на Огюст Конт, според когото отделната личност е само продукт на общото състояние и неин дълг е да служи на човечеството.

В книгата си „Aspects de la Biographie“ Мораа пише: „Това е човекът. За него аз разполагам с известно число документи и свидетелства. Ще се опитам да начертая портрета му, истинския му портрет. Какъв ще бъде той? Не зная, не искам да зная докато не съм го довършил“. С такова разбиране за своята мисия като биограф и като изследовател тръгва Михаил Арнаудов при всичките си издирвания още като млад учен и въпреки всички превратности – исторически и

лични, не му изменя. Ето неговото кредо, изразено в споменатата студия: „Без симпатия и антипатия, чисто научно, в името на истината трябва да се изложи всичко психологическо и житейско у дадена личност. Това предполага, обаче, ясна картина за легендата, която забулва историческата, реалната величина.“ И по-конкретно: „Биографичното издирване трябва да бъде придружено винаги от едно фенографично : картината на истинския живот и на истинската психология получава необходимото си допълнение, - исторически също тъй важно, като показалец за времето и за средата, - в една характеристика на факторите, от които зависи създаването на форми, на предразсъдъци, на понятия, изменили в известен смисъл основния образ, проявлението. Културно-исторически взето, ние сме само тогава съвсем наясно върху дадена личност, когато си дадем сметка и за двата рода иконография, теглейки винаги строга разделителна линия между тях“.⁵³

Сред факторите, допринасящи най-много за възвеличаване на една ценна сама по себе си историческа личност, от особено значение е смъртта. Когато настъпва преждевременно и при трагични обстоятелства, тя оказва силно въздействие както върху съвременниците, така и върху следващите поколения. Примери в това отношение намираме и в родната, и в световната история. Левски, Ботев, Волов, Ангел Кънчев са само илюстрация за тази закономерност. Ненавременната смърт понякога примирява враговете и тушира противоречията, изглажда недоразуменията. Арnaudов посочва, че това се е случило с Георги С. Раковски, който умира от туберкулоза на 9 октомври 1867 г. в Букурещ, във вилата на братята Димитър и Христо Мустакови. Едва 47-годишен,

вдъхновителят на хайдушките чети издъхва

в ръцете на сестра си Неша и на братовчед си Никола Балкански. Погребението му на 10 октомври събира цялата българска емигрантска общност, отрезвява засегнатите честолюбци и както свидетелства очевидецът Григор Начович, „те всички сега, пред праха му, се смириха и се принудиха да признаят, че България загубва един буен патриот и един велик син“.⁵⁴ Въпреки това и след смъртта му злостните преценки и злонамерените приказки и клевети от неговите най-върли противници не секват. Някои възрожденски дейци не могат да надскочат себе си и дребнавото си его, затова продължават да заливат мъртвия публицист и революционер с ужасно негативни чувства и преценки, да го наричат „вагабонтин“, „плагият“, „луд“ и т. н. На други се зловиди и всенародната почит, която е оказана на великия българин при пренасяне по инициатива

на Русенското опълченско дружество на костите му от букурещките гробища на Шербан вода в България. Траурните церемонии, които траят от 1 до 7 юни 1885 г., са широко отразени във вестниците. При посрещането на скъпите останки в София участват българският княз Александър I, който върви пеш в шествието с отложена шапка, дипломатическите представители на много държави и правителството. Това обаче не затваря някои уста. Сред най-яростните врагове на Раковски са, както посочва проф. Арнаудов, русофилът, деецът на униатското движение Драган Цанков, руският консул Найден Геров, Пантели Кисимов, Иван Касабов. Много повече са гласовете, подчертаващи огромното въздействие, което е имал върху епохата и нейните най-будни синове този „български Иеремия“ (Л. Каравелов), този „горещ патриот, смел и юначен“ (Филип Тотю), този „духом и телом хайдутин“ (Захарий Стоянов), този „родолюбец до немай-къде, с дух за широки планове, роден за борба, за велики идеи и рискове“ (Иван Вазов). Сред най-обективните, биографически верни и психологически издържани характеристики на Раковски, с чиито изводи се съгласява, според М. Арнаудов са очерците и биографиите от Константин Величков, Ст. Бобчев, Боян Пенев, Васил Киселков, Кръстю Раковски, Ив. Д. Шишманов, Марко Балабанов, Ст. Романски. Самият той още през 1922 г. е формулирал есенцията така: „По разностранност на делото си, по активна проява на родолюбието си, по степен на влиянието си върху сродни умове, Раковски едва ли има равен на себе си – и неговото място в галерията от портрети на големите наши ренесансови пророци иде току след това на Паисия“. ⁵⁵.

Поставен при пренасянето в черквата „Света Неделя“, ковчегът с костите на „незачетения мъченик“ (Гр. Начович) остават там уж в олтаря на храма, а всъщност в потъналия в прах, паяжини и непотребни вещи таван. Тук няма да се спирам на грозната история с кощунственото и недостойно поведение на капитан К. Паница и Д. Ризов, разказана подробно и документално в студията. Нито на продължилата десетилетия немара към желанието на близките му останките на поета, публициста, революционера да намерят покой в родната земя на Котел. За щастие при атентата, организиран от комунистите през 1925 г., ковчегът остава непокътнат. Несъмнена заслуга на големия наш учен е, че, след разразилия се по-късно спор автентични ли са костите в ковчега, той лично проучва въпроса, като се среща със стари русенци, присъствали през 1885 г. в Букурещ и станали свидетели на извършените действия по установяването и отварянето на гроба.

За Арнаудов „Раковски е най-пълната и най-внушителната синтеза на всички отделни енергии, които в решителен момент чертаят цели и пътища, организирват и дават тласък на българското възраждане... И нищо по-успокоително за нас, когато търсим опора за гражданските и културните си домогвания, от тоя мощен лик на герой и учен, на политик и историк, надарен от природата с грамаден запас духовни сили, всмукал в себе си жизнените сокове на една планинска раса, въодушевен от предтечите си в родния Котел, към които той е привързан с всички фибри на сърцето си“.⁵⁶ В паметта на потомството той остава неуязвим - вярва ученият, - поради волевата си сила, въздействала магически върху мнозина, поради всеотдайната служба на една обща народностна задача и поради отказа си от гонене на личен интерес. Това във висша степен е белег за нравствена мощ.

В монографията, публикувана през 1969 г., Михаил Арнаудов няма за цел да припомня мъчителните перипетии и старите спорове, докато най-после през 1942 г. костите на Раковски са пренесени в родния Котел и така е изпълнено неговото предсмъртно желание, изразено пред сестра му Неша – „прах ми да ся не смеси с друга народност“. Но в нея, верен на научната безпристрастност и справедливост, дава заслужената оценка и определя реалното място на този пламенен патриот в периода на Възраждането и в българската история изобщо, в науката и в литературата. Отделните недоброжелателни гласове, изразяващи или чужди интереси (Н. Геров), или идейни несъгласия (Др. Цанков) не са в състояние нито да помрачат, нито да намалят славата и да подкопаят авторитета на публициста, така горещо защитавал изконните български интереси. Ученият оценява извънредно високо системата от идеи на Раковски, проявени във вестникарските статии и бележки, в писмата му и в брошурите, написани и разпространени от него. Нарича го „неуморен агитатор“, който е презрял „своите лични изгоди“ и с делата и словото си заразява читателите на тази „гореща проповед“. ⁵⁷ В две изречения очертава най-отличителните характеристики на неговите възгледи: „Съчетавайки демократизъм, просветителски идеи и революционно народничество в своята политическа система, Раковски застъпва у нас една национална програма, която никой друг тогава не е долавял в тази пълнота, която никой не е отстоявал с такава вещина и енергия. Вече това го издига като крайно прозорлив теоретик на възраждането ни през 50-те и 60-те години на XIX век и като най-значителен предходник на Любен Каравелов и Христо Ботев“. ⁵⁸

Проникнат от състрадание към сънародниците си, измъчван от мисълта за всеобщото невежество, движен от съзнанието за

принадлежност към един някога горд и забележителен във всяко отношение народ, Раковски по най-естествен и органичен начин съчетава революционната си дейност, в която със страст влага огромната си енергия, с публицистични и научни занимания. Той редактира последователно „Българска дневница“ в Нови Сад, „Дунавски лебед“ в Белград, „Бъдащност“ и „Бранител“ в Букурещ. Архаизмите и изкуственият език, който предизвиква иронични нападки от П. Р. Славейков, не са в състояние да отблъснат де що по-будно и чувствително сърце има из Българско. Прагматик в революционните си възгледи, идеолог на четническото движение като първи етап от надигането на народната енергия и порива към свободно съществуване, Раковски е непоправим романтик в своите научни дирения. В отминалата безвъзвратно старина черпи надежда за честити бъднини. Будител на заспалото национално самосъзнание, той иска да върже скъсаната нишка в историческото битие на българите. И това прави съзнателно не само със сабята на революционера, но и с перото на поета, журналиста, публициста, историка. Неговите изследвания обогатяват фолклористиката с ценен фактически материал и изиграват важна просветителско-научна роля в процеса на общественото самоосъзнаване. „Ключ българского языка“ (1859), „Кратко разсъждение върху старата повестност“ (1860), „Българска старина“ (1865) предизвикват патриотичен възторг сред по-образованите му сънародници. За тях самоувереният котленец е нов Венелин. Недопустимо е да се каже, че Раковски отразява идеите на Българското възраждане. Чрез поезия, религиозни размишления, наука и политическа мисъл той формулира нови идеи и задава задачите, пише дневния ред на възрожденското българско общество.

Този, „кой беше вихър, котел, що кипеше“ (Вазов), умира, без да довърши своето дело. За съжаление днес малцина извън кръга на историците познават произведенията на Георги Стойков Раковски. Но нека неговите думи, че народ, който не прави усилия да се самоопознае, никога нищо важно не може да извърши, са като предупреждение и урок. Урок, извлечен от трагичната българска национална съдба през изминалите от смъртта му почти 150 години на лутане и съобразяване с чужди имперски интереси.

Бележки:

- **1. Арнаудов, Михаил. Раковски като фолклорист. Сборник в чест на проф. Л. Милетич, С., 1912, с. 27-63.**
- **2. Арнаудова, Искра. Михаил Арнаудов – човекът и ученият. С., 1977, с. 95.**

- 3.Пак там.
- 4.Пак там.
- 5.Арнаудов, Михаил. Димитър Маринов и българската народонаука. Годишник на Софийския университет, т. XXXVIII, г. 1942, с. 4.
- 6.Пак там, с. 10.
- 7.Шапкарев, Кузман. За възраждането на българщината в Македония. С., 1984, с. 132.
- 8.Пак там, с. 109.
- 9.Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов, професор в Софийския университет. Университетска библиотека, книга 18, С., 1922.
- 10.Арнаудов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с.7.
- 11.За съжаление българските писатели и поети след 1948 година, преустройвайки се в духа на марксизма-ленинизма и подчинявайки се на идеологическия натиск от страна на управляващата БКП, с много малко изключения не обръщат поглед към големите личности на нашето преддеветосептемврийско минало. Възприели доктрината на т.нар. социалистически реализъм, в художествените си произведения те издигат до ранга на двигател на историческите поврати и носител на новите идеи абстрактният „народ“, „класата“ и всячески омаловажават ролята и мястото на отделната личност. Затова и днес се появяват романи, които в центъра поставят аморфната маса от невежи и крадливи селяни, от андрешковци и чрез тях мерят духа и стремежите на българите.
- 12.Арнаудова, Искра. Цит. съч., с.95.
- 13.Раковски, Георги Стойков. Българийо, майко мила. С., 1967, с. 8.
- 14.Арнаудов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 9.
- 15.Арнаудов, Михаил. Годишник на Софийския университет, т. XXXIII, 1937.
- 16.Сп. „Родина“, г.І, кн. 2, 1938.
- 17.Арнаудов, Михаил. Годишник на Софийския университет, т. XXXVIII, 1942.
- 18.Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арнаудов, професор в Софийския университет. Университетска библиотека, книга 18, С., 1922, с. 109 и 110.

- 19.Цитирано по: Арnaudов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 17.
- 20.Раковски Г. С. Съчинения в четири тома, том I, С., 1983, с. 80.
- 21.Арnaudов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 50.
- 22.Пак там, с. 52.
- 23.Пак там, с. 57-58.
- 24.Раковски,Георги Стойков. Българийо, майко мила. С., 1967, с. 61.
- 25.Ников, Петър. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. С., 1971, с. 113.
- 26.Пак там, с. 123.
- 27.Пак там, с. 173.
- 28.Славейков, Петко Р. Съчинения, т. 8, С., 1982, с. 354.
- 29.Раковски, д-р Кръстю Г. Русия на изток. Историческо изследване на руската политика на Изток и частно – в България. Варна, 1898, с. 22. Писателят и по-късно министър е Петко Р. Славейков.
- 30.Достоевски, Фьодор Михайлович. Събрани съчинения в 12 тома, т. 10, 1986, с. 373.
- 31.Пак там, с. 374.
- 32.Достоевски, Ф. М., Събр. съч. в 12 тома, т. 11, 1989, с. 293-294.
- 33.Арnaudов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 175.
- 34.Личен архив. Касетофонен запис на спомени на Жана Николова-Гълъбова.
- 35.Личен архив.
- 36.Арnaudов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 176.
- 37.Пак там.
- 38.Пак там, с. 292, бел. 48 и 49.
- 39.Съчинения на Г. С. Раковски. Избор, характеристика и обяснителни бележки от М. Арnaudов, професор в Софийския университет. Университетска библиотека, книга 18, С., Държавна печатница, 1922.
- 40.Пак там, с. 471.
- 41.Пак там.
- 42.Пак там, с. 472.
- 43.Пак там.
- 44.Арnaudов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 175.
- 45.Пак там, с. 175-176.

- 46.Проф. д-р М. Арнаудов. Политическите идеи на Раковски. Сп. „Родина“, г. I, кн. 2, 1938.
- 47.Пак там, с. 11.
- 48.Раковски, Г. С. Преселение в Русия или руска-та убийственна политика за българи-те. С., 1886, с. 1-28.
- 49.Първото издание е на руски, осъществено е от Димитър Петков и носи заглавие „Оккупационный фондъ, основанный для устройства русско-дунайской области“, С., 1892. През 1993 г. русенското издателство „Сексагинта Приста“ преиздаде книгата в български превод от руски, направен от Галина Христова.
- 50.Сб. Авантюрите на руския царизъм в България. Варна, 1991, с. 3.
- 51.Арнаудов, Михаил. Г. С. Раковски пред потомството. Годишник на Софийския университет, т. XXXVIII, 1942.
- 52.Пак там, с. 4.
- 53.Пак там, с. 11.
- 54.Пак там, с. 12.
- 55.Пак там, с. 43.
- 56.Пак там, с. 14.
- 57.Арнаудов, Михаил. Георги Стойков Раковски. Живот, дело, идеи. С., 1969, с. 173.
- 58.Пак там, с 184.